

Лариса Федорова

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК
КИЄВОЗНАВСТВА (КІНЕЦЬ
XVIII — ПОЧАТОК XX ст.)**

«Київ — культурний і історичний центр світового значення, більш ніж який інший на цілій українській землі... А монументальна і побутова історія Києва як великого культурного огнища, що певними часами кидав проміння людського розуму, творчого генія, організаційної ініціативи на великі простори Східної Європи — організовував, творив, підіймав людські маси, — вона розпорошується, никне, перетворюється в порожні слова, не підперта ілюстрацією реальних пам'яток — свідків цього життя і творчості», — писав наприкінці 1920-х рр. видатний український історик, голова Історичної секції ВУАН, академік М. Грушевський, обґрунтовуючи необхідність створення джерелознавчого центру з вивчення історії стародавньої столиці України, яким він вбачав музей міста¹.

То був час розквіту історичного краєзнавства в Україні, зокрема і киевознавства, яке було майже знищено у 1930-х рр. репресивними засобами під гаслами боротьби з націоналізмом. Репресії супроводжувалися намаганням пристосувати до нових державних пріоритетів найдавнішу історію «трьох братніх народів» (українців, білорусів, росіян), «колискою» яких був визнаний Київ. Як не згадати тут офіційну великодержавну доктрину «трьох столиць» з її сумнозвісною «триединою» формулою — народність, самодержавство, православ'я, уособленням яких було проголошено відповідно Москву, Петербург і Київ. Підтримана урядом царя Миколи I, вона стала ідеологічним підґрунтям вивчення історії Києва, яку неодноразово спробували підпорядкувати інтересам владних структур царської Росії і Радянського Союзу.

Киевознавство посідає значне місце в розвитку українознавства, збереженні і освоєнні культурно-історичної спадщини України. Між тим, багато проблем формування міста Києва та його історичного життя, культурних процесів, що тут відбувалися впродовж тисячоліть, залишаються недостатньо вивченими, а іноді й спотвореними. Ще чимало джерел чекають своїх дослідників, введення до наукового і суспільного обігу.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі — ІР НБУ). — Ф. Х. — Спр. 10098. — Арк. 1–2.

Перші відомості про місто та його пам'ятки, визначні події та мешканців, розвиток матеріальної і духовної культури сягають у добу Київської Русі. Вони містяться в «Повісті временних літ» XII ст. і «Патерику Печерському» XIII ст. Процес започаткування і становлення киевознавства на науковому ґрунті відбувався з кінця XVIII ст. Він був викликаний об'єктивними чинниками, насамперед тими величезними змінами у соціально-економічному, культурному, духовному стані суспільства, що сталися внаслідок промислових революцій і швидких темпів урбанізаційних процесів. Розвиток промисловості й торгівлі привів до різкого зростання темпів розбудови міст, урбанізованість набувала визначного характеру у житті країн. Так, у XIX ст. кількість європейських міст з населенням понад 100 тис. мешканців збільшилась у 7 разів (у XVIII ст. — лише в 1,5)². Якщо на початку XIX ст. у Києві налічувалось 22 тис., у 1856 р. — 62,5 тис., то в кінці XIX ст. — 626 тис. жителів³, тобто кількість населення зросла майже у 30 разів. Інтенсивний розвиток міст супроводжувався величезними за масштабами перебудовами, переплануванням і змінами. Все це мало значні наслідки. Місто набувало значення культуротворчого організму, осередку матеріальних і духовних цінностей. Зміни в його зовнішньому вигляді, житті й побуті супроводжувались як знахідками старожитностей під час будівельних робіт і благоустрою, так і втратами пам'яток. З'являється суспільна потреба вивчення міста, осмислення його ролі в житті суспільства протягом століть, збереження історико-культурної спадщини. Історичні міста, зокрема Київ, стають об'єктами спеціальних досліджень, колекціонування, пам'яткоохоронної роботи.

Розвиток історичної науки, становлення археології як самостійної історичної дисципліни, етнографії, відкриття університетів, у тому числі Київського 1834 р., що стали справжніми науковими центрами, діяльність окремих учених, місцевої інтелігенції, численних наукових і аматорських товариств були тими основними чинниками, завдяки яким постало історичне краєзнавство, зокрема і киевознавство. Крім того, слід акцентувати увагу на такому важливому факторі, як культурно-національний рух в Європі, пов'язаний із становленням націй і народностей, національної свідомості. В Україні до цього додалася загроза втрати культурної самобутності, на що була спрямована політика царської Росії. Це мало наслідком зростання інтересу до історії, мови, фольклору,

² Бунин А.В., Ильин Л.А., Поляков Н.Х. Градостроительство / Под ред. В.А.Шкварикова. — М., 1945. — С. 239.

³ История Киева. — К., 1984. — Т. 2. — С. 126; Верменич Я.В. Київ 19–21 с. // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — Т. 4. — С. 215.

літератури, традицій свого народу, прагнення пізнати витoki національного родоводу.

Київ, який завжди сприймався українцями як столиця країни, порівняно рано став об'єктом активних краєзнавчих студій. Першим періодом цих досліджень можна назвати кінець XVIII — першу половину XIX ст. Царський уряд намагався направити інтерес до історичного минулого Києва у бажане для самодержавства русло. Ще у 1760 р. за пропозицією російської Академії наук і мистецтв Сенат розіслав у всі губернії укази, щоб для створення атласу Російської імперії зібрати відомості про природні умови, економіку, етнографію, історію міст і регіонів, виявити рештки старих міст, городища, фортеці. Відповідь на ці запитання стосовно Києва наражалася на великі труднощі, тому що історія міста майже не вивчалася. Тому складене «Описание Киева» у багатьох випадках базувалося на усних відомостях. 1785 р. було підготовлено записку про київські старожитності у зв'язку з підготовкою подорожі імператриці Катерини II⁴, опубліковану наступного року. Її подано разом з історією міста за В.Татищевим. У 1791 р. друкарня Київської академії при Києво-Печерській лаврі випустила в світ працю митрополита Самуїла (Миславського) «Краткое историческое описание Киево-Печерския лавры», до якої додано його ж огляди «Достопамятнейшие древности в Киеве» и «Краткое историческое известие о Киеве». Фактично це перший надрукований у Києві посібник з історії Києва та Київської Русі та перший опис основних архітектурних пам'яток Києва. В другому і третьому виданнях (1795 р. і 1798 р.) його було доповнено «Извещием о погребенных в Киеве князьях и княгинях роду Рюрикова».

Початок наукового вивчення Києва пов'язаний з діяльністю археолога та історика М.Берлінського, яка розпочалася наприкінці XVIII ст. Його твори «Пространная история города Киева с топографическим его описанием, собранная из разных киевских книгохранилищ и старинных рукописей» (не видана), «Краткое описание города Киева, содержащее историческую перечень сего города» (Спб., 1820), «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» (частково надруковано в журналі «Молодик» у 1844 р.) побудовані не лише на письмових, але й на археологічних джерелах. М.Берлінський протягом багатьох років розшукував і збирав рукописи, нумізматику, здійснював археологічні розкопки (зокрема у Вишгороді), реєстрував і описував археологічні знахідки в місті. Твори дослідника є першою спробою систематичного викладення історії Києва з характеристикою його пам'яток історії та культури.

⁴ Путешествие ея императорского величества в полуденный край России, предприняемое в 1787 году. — Спб., 1786. — 149 с.

З початку 1820-х рр. розгорнулася активна наукова робота в Києві митрополита Київського і Галицького Євгенія Болховітінова. На основі літописних і актових джерел він опублікував перші історико-топографічні описи найвідоміших київських пам'яток: «Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия» (К., 1825), «Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и общих печер» (К., 1826). Митрополит зібрав цінні нумізматичні колекції, величезну бібліотеку, у т. ч. стародруків. Він розшукав архівні матеріали з історії Київського братства, церковного управління і вотчин XV–XVIII ст., заохочував викладачів і студентів Київської духовної академії до досліджень з місцевої історії⁵. Майже 40-річна праця владики була присвячена вивченню біографій і творчості визначних письменників світських і духовного чину, в тому числі київських церковних діячів⁶. Значну роль відіграв митрополит Євгеній в археологічному вивченні Києва, яке здійснював К.Лохвицький з 1824 р. Розкопки останнього в історичному ядрі Києва дали надзвичайно цікавий матеріал стосовно стародавньої історії міста. Він досліджував залишки Десятинної церкви (1824 р.), Ірининської церкви й невідомого храму, який вважав Іллінським (1833 р.), Золотих воріт (1832 р.), некрополь поряд з Ірининською церквою, спостерігав за роботами з укріплення та консервації Золотих воріт, збирав і дбайливо зберігав археологічні знахідки⁷. План Десятинної церкви з історичним описом, підготовленим Євгенієм Болховітіновим, було опубліковано в березні 1825 р. в «Отечественных записках», його ж звіт про археологічні розкопки «О древностях, найденных в Киеве» — в «Записках и трудах» Товариства історії і старожитностей російських у 1826 р.

З ім'ям К.Лохвицького пов'язане також започаткування колекціонування міських археологічних матеріалів про особливості будівництва і архітектури, розвиток ремесел, побут мешканців столиці

⁵ Мальшевский И.И. Деятельность митрополита Евгения в звании председателя конференции Киевской духовной академии. — К., 1868. — С. 32–36.

⁶ Митрополит Евгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. — М., 1995. — 416 с.

⁷ Дневник Кондрата Лохвицкого / Публикация, комментарии Т. Ананьевой, при участии О. Друг // Киевский альбом. Исторический альманах. — К., 2002. — Вып. 2. — С. 67–72; Кондрат Лохвицкий. Журналы и дела по раскрытиям древностей в Киеве / Публикации Т. Ананьевой // Киевский альбом. Исторический альманах. — К., 2004. — № 3. — С. 31–33; К., 2007. — Вып. 5. — С. 49–54; К., 2009. — Вып. 6. — С. 82–87.

Київської Русі. У жовтні 1835 р. при Університеті св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) було засновано Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві. До складу цього першого в місті наукового історичного товариства входили ректор університету М.Максимович, професори С.Орнатський і С.Зенович, а також Є.Болховітинов, М.Берлінський, К.Лохвицький, О.Анненков та ін. Завдяки Тимчасовому комітету вперше була здійснена консервація нерухомої пам'ятки — Золотих воріт. За рішенням комітету від 19 листопада 1835 р., затвердженим міністром народної освіти у березні 1837 р., при університеті був заснований Музей київських старожитностей. Основу його зібрання склали археологічні знахідки давньоруської доби, подаровані К.Лохвицьким разом з планами, малюнками і пояснювальною запискою ще в день відкриття навчального закладу, якому він подарував також колекцію мінералів. У 1836–1837 рр. К.Лохвицький був першим завідувачем музею київських старожитностей при університеті, що став першою музейною установою в Києві⁸. Майже одночасно з Музеєм київських старожитностей виник і Мінц-кабінет університету, в якому поступово сформувалась чи не найкраща в Російській імперії нумізматична збірка, у складі якої було багато київських матеріалів⁹.

У першій половині XIX ст. в Києві працювала ціла плеяда вчених та аматорів, дослідження яких не втратили свого значення й дотепер. Серед них слід відзначити ще М.Максимовича і М.Закревського. Вчений-енциклопедист, українознавець, перший ректор Університету св. Володимира М.Максимович одним із перших вивчав і узагальнив відомості з історичної топографії Києва в своїй праці «Обозрение старого Киева», яку опублікував літературно-історичний альманах «Киевлянин». Альманах, видавцем якого був М.Максимович, вийшов трьома книгами — у 1840, 1841 і 1850 рр. Його можна назвати першим киевознавчим збірником. Спадкоємцем «Киевлянина» була збірка «Украинец», у двох виданнях якої М.Максимович також вмістив низку історичних студій. Йому належить низка ґрунтовних досліджень з історії Київської Русі та її столиці: «Очерк Киева», «Обозрение старого Киева», «Об участии и значении Киева в общей жизни России», розвідок про відомі пам'ятки міста — Видубицький, Софійський, Печерський, Межи-

⁸ Державний архів міста Києва (далі — ДАК). — Ф. 299. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6, 16; Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 10. — Арк. 1–2, 15; ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. 22953. — Арк. 6–9.

⁹ *Гарбуз Б.* Музей нумізматики // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 88–92.

гірський, Братський Богоявленський монастирі, про початок київського книгодрукування тощо. Серед визначних архівних знахідок ученого — «Вірши на жалосний погреб Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...». Їх автором був ректор Київської братської школи Касян (Сакович). Вірші були написані у зв'язку з похованням гетьмана на території цього навчального закладу, яким він опікувався¹⁰.

В 1868 р. у Москві видана величезна за обсягом фундаментальна праця «Описание Киева» (в 2 т.) історика, етнографа М.Закревського. Книга має довідковий характер, не позбавлена помилок, однак її автор вперше узагальнив відомості про історичні місцевості Києва, видатні споруди, пам'ятки і пов'язані з ними події. Видання ілюстроване картами і малюнками, значна кількість яких зроблена власноручно автором. Цій ґрунтовній праці передувало перше наукове дослідження М.Закревського «Очерк истории города Киева» (Ревель, 1836 р.).

Серед видань того часу слід згадати також «Обозрение Киева в отношении к древностям» (1847 р.), «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848 р.), «Статистическое описание Киевской губернии» (1852 р.), підготовлені коштом і за безпосередньою участю київського цивільного губернатора І.Фундукля. Він залучив до цієї роботи М.Максимовича, С.Крижанівського, М.Грабовського, Д.Журавського та інших учених, чиновників, громадських діячів¹¹. Губернатор був відомий і як колекціонер археологічних старожитностей. Він подарував музею університету 537 археологічних знахідок, в тому числі з Києва.

Таким чином, наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. зростав інтерес до київської старовини, виникла усвідомлена необхідність вивчення, збирання, зберігання та використання історико-культурних цінностей міста. У цей період розпочалися систематичні археологічні дослідження Києва, внаслідок чого розширювалося коло історичних джерел за рахунок речових археологічних пам'яток. З'явилися перші історико-топографічні дослідження, описи окремих видатних споруд та їх комплексів, а також перші узагальнюючі праці краєзнавчого характеру. Виникла музейна потреба, пов'язана з необхідністю збереження міських старожитностей. Було організовано перше наукове громадське формування місцевих дослідників Києва. Не останню роль у започаткуванні киевознавства відіграло історичне значення Києва — «матері міст руських» — у контексті пануючої ідеології. В цьому вбачаємо причину того, що

¹⁰ Замлинський В. Патріарх української науки // Максимович М.О. Києвъ явился градомъ великимъ... Вибрані українознавчі твори. — К., 1994. — С. 10–31.

¹¹ Ковалинский В.В. Меценаты Киева. — К., 1998. — С. 18–20.

заохочення досліджень стало майже офіційним обов'язком місцевої адміністрації. Цьому періоду формування киевознавства притаманні всі досягнення і вади тогочасної історичної науки і краєзнавства, але діяльність перших дослідників міста заклала підґрунтя широкого розгортання краєзнавчого руху в Києві у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Найбільш значною і результативною для того часу була діяльність з вивчення, збирання та публікації пам'яток, що її здійснювала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Її було створено в 1843 р. після скасування Тимчасового комітету для дослідження старожитностей в Києві. Комісією засновано в 1852 р. Центральний архів давніх актів, в якому було зібрано близько 6 тис. актових книг і 500 тис. окремих документів з історії Правобережної України ХV–ХVІІІ ст., у т. ч. безцінні джерела з історії Києва¹². Матеріали з історії, економіки, топоніміки, статистики, народонаселення Києва видрукувано в таких виданнях комісії, як «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874 р.), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России» (1888 р.), «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России» (вип. 1–2, 1911–1916 рр.), «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.» (Літопис С.Величка) (т. 1–4, 1848–1864 рр.), «Летопись Григория Грабянки» (1853 р.), а також в її багатотомних археографічних виданнях «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», «Архив Юго-Западной России», «Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», що виходили протягом 1845–1914 рр. В роботі комісії, яка діяла до 1921 р., коли її з'єднали з Археологічною комісією ВУАН, брали участь відомі вчені: В. Антонович, М. Берлінський, М. Василенко, В. Вельяминов-Зернов, М. Владимирський-Буданов, С. Голубев, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, М. Костомаров, П. Куліш, П. і Т. Лебединцеви, О. Лазаревський, О. Левицький, М. Максимович, М. Петров, М. Рігельман, І. Фундуклей, В. Щербина¹³.

Нове слово в киевознавстві належить Південно-Західному відділу Російського географічного товариства (діяв у Києві в 1873–1876 рр.). Був створений з метою збирання і вивчення географічних, етнографічних і статистичних відомостей по Київській, Подільській, Волинській, Полтавській губерніях. У 1875 р. відділ видав працю «Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром,

¹² *Левицький О.І.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. Историческая записка о ея деятельности. — К., 1893. — С. 85.

¹³ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993. — 186 с.

Байкова гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным отделом императорского Русского географического общества». Особливу цінність в ній становлять статистико-економічні матеріали, зокрема щодо складу населення міста. В опублікованих товариствам окремих монографіях з проблем фольклору, етнографії, в його «Записках» також вміщено низку важливих матеріалів для вивчення історико-культурної спадщини Києва. Не менше значення з цього погляду має також розпочате виданням зібрання творів М.Максимовича, розкиданих по окремих періодичних виданнях (опубліковано 3 т.). Навколо відділу згуртувалися такі видатні представники українських наукових сил, як В.Антонович, Ф.Вовк, М.Драгоманов, М.Зібер, П.Житецький, О.Кістяківський, К.Михальчук, О.Русов, П.Чубинський та ін.¹⁴

У цей період спостерігається велика увага до вивчення самого міста та його історико-культурних надбань, проблем охорони пам'яток. Бурхливий розвиток краєзнавства є характерною рисою культурного життя всієї України того часу. Досить згадати у цьому зв'язку спеціальне дослідження І.Франка «Галицьке краєзнавство» (1892 р.). В ньому він аналізує краєзнавчі студії з економічної і політичної історії краю, його природи, географії, картографії тощо, в яких центральне місце посідає Львів¹⁵.

Дослідженням історії, топографії, архітектури, побуту та інших різноманітних аспектів міського життя, збиранням міських старожитностей займалися як окремі вчені, краєзнавці, аматори, так і численні наукові товариства. Наприкінці XIX — на початку XX ст. в Києві діяли різноманітні громадські формування, члени яких зробили свій внесок у розвиток киевознавства, відповідний завданням роботи цих товариств.

Постале в 1872 р. Історичне товариство Нестора-літописця, як писав пізніше його голова М. Дашкевич, виникло як давно назріла в середовищі київських учених потреба «спільної розробки історії російського і зокрема південно-російського народу за рясними і в цілому раніше мало розробленими даними, що збереглися в області Південно-російського краю, а саме за даними археологічними, літописними, архівними, за творами літератури й народної твор-

¹⁴ Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX — початок XX ст.) // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 50–61; Тимчик Н. П. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 1998. — Вип. 40. — С. 75–78.

¹⁵ Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Збір. творів. У 50 т. — К., 1986. — Т. 46, кн. 2. — С. 116–151.

чості та ін.»¹⁶ Його члени займалися переважно дослідницькою діяльністю, організацією відкритих засідань, на яких читалися лекції та реферати, які потім публікувалися в «Чтениях» товариства. Це були основні завдання, визначені його статутом. До кола наукових інтересів багатьох членів товариства входило вивчення різних типів та видів пам'яток, як нерухомих, так і рухомих. Завдяки їх працям до широкого обігу було введено історичні відомості про значну кількість пам'яток історії та культури України. Археологічні пам'ятки та знахідки в них на території Києва розглядали у своїх публікаціях В. Антонович, зокрема про розкопки В. Хвойкою Кирилівської пізньопалеолітичної стоянки¹⁷, В. Данилевич — про розкопки в садибі собору Святої Софії¹⁸, Л. Добровольський — про Змієві вали і стародавні укріплення в околицях Києва¹⁹, В. Завитневич — про місце і час хрещення киян²⁰, В. Ляскоронський — про археологічну знахідку 1827 р.²¹; С. Голубев писав про підпірну стіну Видубицького Свято-Михайлівського монастиря в Києві²²; М. Істомін — про храмовий живопис Києво-Печерської лаври²³; старожитності собору Святої Софії та

¹⁶ *Дашкевич Н. П.* Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1899. — Кн. 13. — Отд. I. — С. 26.

¹⁷ *Антонович В. Б.* Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1879. — Кн. 1. — С. 244–261; *Його ж.* О раскопках В. В. Хвойка по Кирилловской улице // Там само. — К., 1896. — Кн. 11. Отд. I. — С. 8–9.

¹⁸ *Данилевич В. Е., Милеев Г. Д.* О результатах раскопок в усадьбе Софийского собора (г. Киева) // Там само. — К., 1912. — Кн. 22. Вып. III. Отд. I. — С. 97.

¹⁹ *Добровольский Л. П.* Змиевы вали вблизи Киева (из подгородных историко-топографических экскурсий) // Там само. — К., 1909. — Кн. 21. Вып. I–II. Отд. II. — С. 3–30; *Його ж.* К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева // Там само. — К., 1912. Кн. 23. Вып. I. Отд. I. — С. 26.

²⁰ *Завитневич В. З.* О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян // Там само. — К., 1888. — Кн. 2. Отд. I. — С. 284–285.

²¹ *Ляскоронський Вас. Г.* О судьбе археологической находки, сделанной в Киеве около 1827 г. // Там само. — К., 1898. — Кн. 12. Отд. I. — С. 13–14.

²² *Голубев С. Т.* Подбережная каменная стена в Киево-Выдубицком монастыре, сооруженная в 1199–1200 гг. // Там само. — К., 1907. — Кн. 19. Вып. IV. Отд. II. — С. 88–101.

²³ *Істомін М. П.* К истории живописи в Киево-Печерской лавре в XVIII в. // Там само. — К., 1895. — Кн. 9. Отд. II. — С. 65–75; *Його ж.* К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской лавры // Там само. — К., 1898. — Кн. 12. Отд. II. — С. 3–19; *Його ж.* Описание иконописи Киево-Печерской лавры // Там само. — К., 1898. — Кн. 12. Отд. III. — С. 34–90.

відновлення живопису церкви Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври описував П. Лебединцев²⁴.

Історико-краєзнавчі та пам'яткоохоронні товариства були засновниками розгалуженої музейної мережі в місті, установи якої набули значення краєзнавчих наукових центрів, в їхніх збірках накопичувалися цінні в історичному, науковому і художньому плані пам'ятки міського походження.

Провідне місце у музейній мережі Києва початку ХХ ст. посідав Київський художньо-промисловий і науковий музей імені Государя імператора Миколи Олександровича, більш відомий як Київський музей старожитностей і мистецтв або Київський міський музей. Роботу з розбудови музею здійснило засноване в 1897 р. Київське товариство старожитностей і мистецтв, у складі якого до моменту його розпуску у 1918 р. працювало близько 150 членів. Серед них учені, педагоги, краєзнавці, музейні працівники: В. Антонович, М. Біляшівський, К. Болсуновський, М. Василенко, С. Голубев, В. Данилевич, Л. Добровольський, Д. Дорошенко, В. Іконников, І. Каманін, І. Линниченко, А. Лобода, В. Ляскоронський, О. Левицький, І. Огієнко, Г. Павлуцький, В. Перетц, М. Петров, Н. Полонська, Ф. Титов, В. Хвойка, Д. Щербаківський, В. Щербина, архітектори В. Ніколаєв, Г. Шлейфер, видавець В. Кульженко, підприємці і меценати В. Смиренко, родини Бродських, Гудим-Левковичів, Терещенків та багато інших. До 1902 р. правління товариства очолювала графиня М. Мусіна-Пушкіна, у 1902–1917 рр. — колекціонер, меценат Б. Ханенко²⁵. Товариство поставило собі за мету збирати пам'ятки старовини і мистецтва «як в інтересах науки, так і в видах розвитку естетичного нахилу і художньої освіти»²⁶. До 1912 р. в музеї було створено такі відділи: художньо-промисловий, художній, археологічний, історичний, нумізматичний, етнографічний, бібліотека²⁷. В кожному з них містилися і київські пам'ятки.

В 1910 р. член товариства, професор Київського і Одеського університетів І. Линниченко порушив питання про створення в усіх історичних центрах країни музеїв міст на зразок західноєвропейських. У своїй праці «Исторический путь и Музей г. Киева» він визначив і характер такого музею: археологічні знахідки, плани, карти, види міста в різні епохи його існування, зразки місцевих виробів, речі домашнього вжитку, рукописи, книги, документи з історії міста,

²⁴ Лебединцев П. Г. О древностях Софийского храма в Киеве // Там само. — К., 1879. — Кн. 1. — С. 274–275; *Його ж.* О возобновлении стеной живописи в великой церкви Киево-Печерской лавры в 1840–1843 гг. // Там само. — К., 1888. — Кн. 2. Отд. I. — С. 34–42.

²⁵ ІР НБУ. — Ф. 241. — Спр. 4–12.

²⁶ Устав Киевского общества древностей и искусств. — К., 1903. — С. 3.

²⁷ ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.

матеріали про видатних діячів тощо²⁸. Отже все те, що відбиває розвиток і внутрішній побут міста, починаючи з його заснування. У відповідь директор музею старожитностей і мистецтв М. Біляшівський поінформував через газету «Киевская мысль», що матеріали по Києву збираються вже декілька років з метою влаштування спеціального відділу, присвяченого старому місту, і лише нестача коштів заважає його створенню. Що ж до окремого музею, вчений вважав, що створити його поки що неможливо: «Важко думати, щоб Київ, в якому взагалі тяжко прививаються і слабо підтримуються суспільством такі установи, як музей, міг дозволити собі розкіш влаштування за суспільний рахунок ... ще одного і при тому спеціального музею²⁹».

У лютому 1912 р. рішенням комітету музею було створено комісію відділу «Старий Київ», яка працювала до 1918 р. і багато зробила для збирання і дослідження джерел з історії Києва. Її головами за цей час були приват-доцент університету В.Данилевич (до грудня 1913 р.) і професор В.Іконников, незмінним секретарем — хранитель історичного та етнографічного відділів музею Д.Щербаківський³⁰. У 1912 р. в музеї було відкрито і експозицію, яка проіснувала до 1930-х рр.

Опублікована у 1912 р. програма відділу «Старий Київ» являє собою проспект дослідження з історії міста, побудованого за проблемно-тематичним принципом. В ній визначено і джерела, що підлягали вивченню, збиранню і використанню в наукових і освітніх цілях. Програма — результат колективної наукової думки, вона відбиває тогочасне розуміння міста та його історії, містознавчих джерел. Її зміст відповідає стану і рівню тогочасного краєзнавства в цілому. Розділи програми визначають такі пріоритетні теми і проблеми: видання з історії, старожитностей та історичної топографії міста; топографія Києва (геологія і плани); краєвиди Києва; історія Києва (різні події); церква і духівництво; інославні та іновірні сповідання; населення Києва (склад, побут); управління Києва (урядові установи); суд; військо; міське самоврядування; міський благоустрій; медицина в Києві; громадська благодійність; релігійний та громадський рух; освіта (духовна академія, університет, Вищі жіночі курси, середні та початкові навчальні заклади, вчені товариства, музеї, бібліотеки, освітні установи і товариства); книгодрукування; наука; красна словесність; періодика; мистецтво (церковне і світське, художники, училища, виставки, музика, концерти, хори, оркестри, музичні діячі); театр; громадське життя; економічний побут (торгівля, контракти,

²⁸ Линниченко И.А. Исторический путь и Музей г. Киева. — Одесса, 1912. — С. 12–13.

²⁹ Беляшевский Н. Отдел «Старого Киева» в городском музее // Киевская мысль. — 1911. — 21 ноября.

³⁰ ДАК. — Ф. 304. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк.1; Спр. 27. — Арк. 7–20.

ярмарки, базари, ремесла, фабрично-заводська промисловість, цехи, промислові виставки, сільськогосподарські й технічні товариства, кредитні установи); шляхи і засоби сполучення і пересування.

Програма хронологічно обмежена, оскільки передбачала вивчати й документувати еволюцію міста переважно впродовж XVII–XIX ст. Археологічні дослідження і джерела взагалі не враховувались. Таке явище не було випадковим. Ще й сьогодні науковці не запропонували однозначного визначення міста у широкому розумінні. У XIX ст. тільки-но розпочалося його вивчення. Археологічні, історичні, краєзнавчі, пам'яткознавчі дослідження Києва проводились паралельно, за конкретними темами і об'єктами. Ще попереду було злиття накопичених знань у більш-менш повну наукову працю з історії міста. Як підкреслював відомий археолог М.Каргер, «...археологічне дослідження Києва, яке розвивалося до початку нашого століття як замкнене речознавство, було відірване від основних шляхів розвитку історичної науки, археологічні джерела розцінювались істориками не більш ніж цікаві ілюстрації до тих чи інших вже сформованих, головним чином на основі писемних джерел, концепцій. Незліченні багатства різноманітних джерел з найдавнішої історії давньоруського міста, з історії міських ремесел, з історії міської культури залишалися майже поза увагою істориків XIX ст.»³¹.

Тому і експозиція відділу «Старий Київ» у Київському художньо-промисловому і науковому музеї нагадувала історико-топографічний нарис, хоча музей володів величезною археологічною збіркою. У той же час вона вперше представляла джерела з історії міста, хоч і в обмеженому діапазоні. Фактично це була перша спроба наочно і комплексно дослідити еволюцію зовнішнього вигляду Києва впродовж XVII–XIX ст., його життя і побуту³².

Комісія «Старий Київ» визначила і такі напрямки своєї роботи, як підготовка і видання монографій про окремі пам'ятки старовини, матеріали з історичної топографії міста; розробка пропозицій щодо збереження старих вулиць і площ і встановлення на них і будинках, пов'язаних з життям та діяльністю відомих киян, пам'ятних таблиць; вивчення всіх архівних джерел з історії Києва; підготовка путівника по місту, альбома з видами старого міста; започаткування періодичного видання «Известия отдела Старого Киева»; організація систематичного фотографування міста, його окремих частин, вулиць, будинків, що мають історичне і художнє значення³³. Отже, було розроблено нові форми і напрямки краєзнавчої роботи.

³¹ Каргер М.К. Древний Киев. — М.—Л., 1958. — Т. 1. — С. 52.

³² Щероцкий К.В. Киев. Путеводитель. — К., 1917. — С. 237–238.

³³ ДАК. — Ф. 304. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 6, 13; Науковий архів Національного художнього музею України. — Оп. 1-а. — Спр. 26. — Арк. 32.

Увага до пам'яток Києва, всебічного і систематичного вивчення різноманітних джерел, осмислення та накопичення багатоаспектної містознавчої інформації виявилась у доволі численних публікаціях того часу. Важливим джерелом для вивчення Києва є «Исторические материалы из архива Киевского губернского правления» (К., 1881–1886. Вып. 1–10), підібрані істориком О. Андрієвським. Тут опубліковано документи історико-топографічного, статистичного характеру, судові справи, відомості про населення, околиці міста тощо.

На основі аналізу літописів, актових документів побудовано праці відомих істориків, професорів Київської духовної академії М. Петрова «Историко-топографические очерки древнего Киева» (К., 1897) і С. Голубева «Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве» (Труды Киевской духовной академии. 1899, декабрь). Проте автори майже ігнорували основні історичні процеси розвитку міста, не враховували археологічні джерела.

Особливо слід відзначити роботу з вивчення, оцінки і публікації джерел завідувача Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії М. Петрова. За праці «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (К., 1880; К., 1897. — 2-е вид.) і «Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве» (К., 1892, 1897, 1904. Вып. 1–3) він був нагороджений «Великою золотою медаллю» Імператорського археологічного товариства. В останній ним описано рукописні збірки музею, Києво-Печерського, Михайлівського Золотоверхого, Пустинно-Микільського, Видубицького, Софійського монастирів тощо. М. Петров — автор ґрунтовних нарисів з історії української літератури XIX ст. (1894 р.) і XVII–XVIII ст. (1911 р.), величезної кількості досліджень з археології, етнографії, образотворчого мистецтва, історії, у т. ч. Києва. У 1904–1907 рр. ним видано 5 томів актів і документів з історії Київської духовної академії, у 1912–1915 рр. — 5 випусків «Альбома достопримечательностей Церковно-археологического музея». Серед його численних публікацій - історико-мистецтвознавчі розвідки про Успенський собор Києво-Печерської лаври, Володимирський собор, церкву Спаса на Берестові та окремі пам'ятки київської старовини (археологічні, письмові, образотворчі); студії з історії академії, про творчість Феодосія Печерського, Варлаама Ясинського, Г. Сковороди тощо³⁴.

³⁴ Академік Микола Іванович Петров 1840—1921: Біобібліографія / Упорядники В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась. — К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. — 78 с.; Бухальська М. Микола Петров: торування шляху в історичну науку України // Київська старовина. — 2007. — № 1. — С. 160—168; Редін Е. К. Профессор Н. И. Петров (По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности) // Археологическая летопись Южной России. — 1904. — № 45. — С. 125–127; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра. — Вип. 1 (XIX ст. — 1930-і рр.). — К., 1999. — С. 262–265.

Визначальний вплив на розвиток історичного краєзнавства в Україні справило піднесення української історичної науки, зокрема створення професором Київського університету В. Антоновичем так званої київської школи істориків-документалістів. У своїх працях учений дослідив документально цілу низку проблем національної історії, у т. ч. Києва. Він був головним редактором видань Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, фундатором Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, організатором археологічних з'їздів в Україні. Його історичні, історико-етнологічні, філософські, археологічні та інші наукові праці відрізняються документальною точністю. Історія козацтва, гайдамаччини, селянства, шляхетства, міст і міщанства, церкви, життя і діяльність окремих історичних постатей, соціально-політичний і культурний розвиток українських земель — далеко не повне коло питань, якими займався вчений. Особистим внеском В. Антоновича в киевознавство є такі його дослідження, як «Археологическая карта Киевской губернии» (М., 1895), «Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г.» (К., 1879), «Исследование о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798» (К., 1870), «Українські міста» (У збірнику «Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII вв.» — Львів, 1904. — Ч. II), «Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст.» (Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 1–48). На значні наукові осередки він перетворив два університетські музеї, якими завідував кілька десятиліть: археологічний і мінц-кабінет. Колекції музеїв було систематизовано, описано, вони стали джерелом численних досліджень, зокрема самого В. Антоновича. У 1906 р. окремим виданням вийшло його «Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее Университета Св.Владимира». Учений атрибував велику кількість київських археологічних пам'яток, якими поповнювалися музеї³⁵.

З ім'ям учня В. Антоновича — М. Грушевського пов'язана ціла нова епоха в українській історіографії, яку він підняв до світового рівня, розробив концепцію історичного розвитку України та її народу і довів його безперервність. Ще в його студентській роботі «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (К., 1891) використана сила джерел і досліджень — археологічних, історичних, філологічних. Безумовно, неперевершеним внеском у вивчення

³⁵ Антонович В. Б. Музей древностей // Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св.Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. — К., 1884. — С. 64–74; Данилевич В. Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей ІНО // Записки Київського Інституту Народної Освіти. — 1928. — Кн. III. — С. 7–20; Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 5–76.

історії столиці України є його багатотомна «Історія України-Руси», як з погляду на використання джерел, вибір і висвітлення тематики, так і з точки зору методології історичного дослідження. Величезна кількість розвідок з окремих сторін життя міста Києва була опублікована в періодичних виданнях очолюваних М.Грушевським товариств: «Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові», «Записки Українського наукового товариства у Києві», «Україна», «Літературно-науковий вістник» та інших; у джерелознавчих виданнях за його редакцією: «Жерела до історії України-Руси», «Український архів» тощо. Вони відіграли важливу роль у розгортанні історичних досліджень, опануванні історико-культурною спадщиною у найповнішому обсязі³⁶.

Усвідомлення такого підходу помітно відчувалося в культурно-громадському житті Києва в цілому. Цінні за фактичним матеріалом і теоретичним узагальненням публікації з історії, етнографії, археології, етнографії, літературного і мистецького життя міста було видрукувано на сторінках таких поважних наукових видань, як «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Труды Киевской духовной академии», «Университетские записки», «Археологическая летопись Южной Росии» й особливо — в щомісячнику «Киевская старина».

Крім вже згаданих, в Києві наприкінці XIX — на початку XX ст. діяла значна кількість наукових товариств, які уважно ставилися до вивчення міста та його пам'яток, проводили роботу з їх охорони. Серед них — Київський відділ Імператорського Російського військово-історичного товариства (Київський відділ ІРВІТ), заснований у жовтні 1908 р. Ставив за мету дослідження у галузі військової історії; поширення військово-історичних знань; сприяння упорядкуванню архівів; збереження і відновлення пам'яток військової та військової історії; спорудження пам'ятників; проведення археологічних досліджень; заснування спеціалізованих музеїв і бібліотек тощо. Основна робота членів відділу зосереджувалася в комісіях: архівній та бібліотечній, музейній, будівельній, ревізійній, редакційній, комісії зйомок і знімків, а також театральній і лекційній. Велику роботу з виявлення, реєстрації, аналізу, збирання й упорядкування військових архівів здійснила архівна комісія, яка збирала цінну збірку документальних матеріалів XV–XIX ст., чим започаткувала перший в Україні військово-історичний архів. Комісія збирала відомості про всі архівні збірки, цінні військово-історичні документи державної, громадської та приватної власності, проводила роботу з покращення постановки архівної справи в районі Київського військового округу.

³⁶ Верба І. В. Грушевський М. С. // Енциклопедія історії України. — К., 2004. — С. 232–235; Смолій В. А., Сохань П. С. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. VIII–XXXIX.

Члени комісії опублікували низку документів з архіву відділу та інших збірок писемних пам'яток, серед яких і з історії Києва. Музейна комісія розробила концепцію музею товариства, яка була першою спробою розробки музейними засобами військової та військової історії України. У грудні 1910 р. у найманому приміщенні в будинку Київського художньо-промислового і наукового музею було відкрито Київський воєнно-історичний музей. Впродовж 1910–1914 рр. Київський відділ ІРВІТ фінансував масштабні на свій час археологічні роботи з дослідження давньоруських пам'яток у с. Білгородка (тепер Києво-Святошинського району), якими керував В. Хвойка; ініціював і брав участь у розкопках в Китаєвому (південний форпост стародавнього Києва); спостерігав за роботою археологів Імператорської археологічної комісії та Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, які досліджували пам'ятки воєнно-історичного значення, виконував для них топографічні та інженерні плани. Важливим напрямом діяльності відділу була робота з охорони нерухомих пам'яток військової та військової історії. Було започатковано вивчення київського військового некрополя, члени відділу виявляли і фіксували відповідні об'єкти історико-культурної спадщини, листувалися з місцевими адміністративними установами та з власниками пам'яток щодо їх обстеження й збереження; збирали інформацію про рухомі та нерухомі пам'ятки краю і Києва зокрема. Редакційна комісія видавала в 1909–1914 р. перший вітчизняний журнал з військової історії «Военно-исторический вестник» (загалом 25 випусків), окремі брошури, картографічний матеріал та іншу друковану продукцію.

Переважну кількість членів склали військові, але членами відділу були й відомі вчені, культурно-громадські діячі. Серед них — директор міського музею М. Біляшівський, голова Імператорської археологічної комісії граф О. Бобринський, мистецтвознавець Г. Павлуцький і А. Прахов, історики Ю. Кулаковський, А. і М. Стороженко, археолог В. Хвойка, професори Київської духовної академії М. Петров і Ф. Титов, підприємець і колекціонер Б. Ханенко й ін.³⁷

Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, засноване в 1910 р. з метою виявлення й охорони пам'яток на території Бессарабської, Волинської, Гродненської, Катеринославської, Київської, Люблінської, Мінської, Подільської, Полтавської,

³⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 1196 (фонд Київського відділу ІРВІТ; Военно-исторический вестник. — 1919–1914; *Климова К. І.* Військові архіви в Україні. Проект організації воєнно-історичного архіву Київського військового округу // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш та К. Климової. — К., 2002. — С. 254–262; *Федорова Л. Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К., 2005. — 261 с.

Чернігівської і Херсонської губерній, було нерозривно пов'язане своєю діяльністю з Київським відділом ІРВІТ, співпрацювало з Історичним товариством Нестора-літописця, Київським товариством старожитностей і мистецтв, Церковно-археологічним товариством при Київській духовній академії. Воно організувало систематичне спостереження за земляними роботами в Києві під час будівництва, розпланування вулиць, прокладання водогонів з метою виявлення та обстеження археологічних пам'яток, збирання археологічних знахідок. Йому належить пальма першості у вивченні та охороні Звіринецьких печер у Києві. Було здійснено також археологічні розкопки Китаївського археологічного комплексу (печери та могильник), підземних ходів і споруд на території Софійського монастиря, на Кирилівських висотах у Києві тощо. Було вжито низку заходів з ремонту і реставрації Золотих воріт, Звіринецьких печер, укріплення Андріївської гори і фундаментів Андріївської церкви в Києві. Було розпочато обстеження київських цвинтарів з метою виявлення й впорядкування поховань видатних діячів та збереження надгробних пам'ятників. У 1912 р. було засновано Музей Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Перші музейні колекції склали матеріали з археологічних розкопок, розвідок і спостережень за земляними роботами члена товариства О. Ертеля (або проведених під його наглядом) в Києві та на околицях міста³⁸.

Членами товариства були відомі археологи, історики, мистецтвознавці, до праць яких в галузі вивчення Києва дослідники звертаються й тепер. Це М.Біляшівський, С.Вельмін, С.Голубев, Д.Мілеєв, І.Каманін, Г.Павлуцький, М.Петров, А.Прахов, Ф.Титов, В.Хвойка, Д.Щербаківський, В.Щербина та ін.³⁹

Найпомітніше місце серед київських археологів цієї доби посідає В.Хвойка — першовідкривач пам'яток трипільської, зарубинецької, черняхівської культур, Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві, а також багатьох пам'яток східних слов'ян, доби Київської Русі. Він — один із засновників Київського художньо-промислового музею, завідувач його археологічного відділу, основу якого склали матеріали археологічних досліджень ученого (в т. ч. збірки його власного музею); автор численних наукових праць. Матеріали, досліджені В.Хвойкою, доводили безперервність історичного

³⁸ ЦДІА України. — Ф. 725. — Оп. 1 (Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва); *Воронцова О. А.* З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 120–126; *Каманін І.* Зверинецькі печери в Києві (их древність и святость). — К., 1914. — 168 с.; *Федорова Л. Д.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 296 с.

³⁹ ЦДІА України. — Ф.705. — Оп.1. — Спр. 3, 10, 23, 25, 26, 43.

розвитку населення на території Середньої Наддніпрянщини, високий рівень розвитку економіки і культури Київської Русі⁴⁰.

Інтерес до міста та його пам'яток виявився і в появі численних науково-популярних видань — путівників по пам'ятних, визначних і святих місцях, альбомів з видами Києва. Інформаційна насиченість, науковий підхід до відбору й опису пам'яток відрізняють, наприклад, статті і загальноісторичний нарис виданого в 1917 р. путівника по Києву, підготовленого істориком і мистецтвознавцем К. Широцьким.

Таким чином, особливостями другого періоду становлення киевознавства є ґрунтовне вивчення і введення до наукового і суспільного обігу всіх типів і видів джерел з історії міста; широке розгортання археологічних досліджень, результатом яких стали справжні відкриття стосовно періодизації, початкових етапів історії міста; осмислення ролі міст, зокрема Києва, в житті країни як результат становлення національної історичної школи і розробки концептуальних основ історії України; бурхливий розвиток краєзнавчого руху, створення численних наукових і громадських товариств, які вивчали, збирали і охороняли міські старожитності; формування розгалуженої музейної мережі, установи якої набували значення осередків жвавої краєзнавчої роботи; визначення пріоритетних тем і проблем у вивченні історії міста, тенденція до концептуального обґрунтування місто-знавчих, киевознавчих досліджень; накопичення досвіду практичної краєзнавчої діяльності, урізноманітнення її форм.

⁴⁰ Шовкопляс Г. М. Вікентій В'ячеславович Хвойка — видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження) // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Тем. зб. наук. праць. — К.: ТОВ «ІІ, Лтд», 2000. — С. 4–25.